

**BOSHLANG'ICH TA'LIM****BUXORO JADID MARIFATPARVARI  
SADRIDDIN AYNIYNING PEDAGOGIK QARASHLARI  
("TAHZIB US- SIBIYON" ASARI MISOLIDA)**

*Axmadoy Olimjon Shodmonovich  
BuxDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrasi dotsenti, p.f.f.d (PhD)*

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada Buxoroda XIX asr oxiri-XX asr birinchi choragida ta'lim-tarbiya muammolariga bag'ishlab yaratilgan Tahzib us- sibiyan asari ilmiy jihatdan tahlil qilingan.

**Tayanch so'zlar:** Manba, manbashunoslik, ta'lim, tarbiya, uzluksiz ta'lim, tadqiqot, maqola, dastur, tizim, an'anaviy ta'lim, maktab, madrasa.

*Педагогические взгляды Бухарского ученого-модерниста Садриддина Айна (на примере произведения «Тазиб Усибиян»)*

**Аннотация.** В данной статье научно исследовано на основе источников и литературы по проблемам образования и воспитания в Бухаре в конце XIX и первой четверти XX века.

**Ключевые слова:** Источник, источниковедение, образование, воспитание, системное образование, исследование, статья, программа, система, традиционное образование, школа, медреса.

*Pedagogical Views of Bukhara Modernist Scientist Sadриддин Aini (on the example of the work "Tahzib Usibiyan")*

**Annotation.** In the following article the sources and literature related with the education-upbringing in Bukhara in the end of 19<sup>th</sup> first quarter of the 20<sup>th</sup> century is scientifically analyzed.

**Key words:** Source, source studiers, education-upbringing, chain education, study, article, program, system, nontraditional education, school, madrasa.

|                                                                                                                                                              |                                                                                                                                                                      |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Ma'rifatparvar adib, so'z ustasi, shoir va yozuvchi, Buxoro tarixi bilimdoni Sadриддин Ayniy (1878-1954) qarib olmish yillik ilmiy-ijodiy faoliyati davomida | o'zidan boy adabiy va ilmiy meros qoldirdi. Olimning asarlari tadqiqotchilar uchun bir qator maqolalarga va ilmiy ishlarga dastur amal bo'lib xizmat qilib kelmoqda. |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

Ayniy yuksak pedagogik mahoratga ega edi va o'quvchilar mustaqil tafakkur qilish hamda muammolarni mustaqil-ijodiy ishlashga alohida e'tibor bergan. Darsda Ayniy asosiy e'tiborni o'quv materiallarini tushuntirish va bilimlarni mustahkamlashga qaratdi. Uning darslarida u sinfda yangi o'quv materiallarini tushuntirayotganda sukunat va to'liq e'tibor hukm surdi. Dars tushunarli va qiziqarli tarzda o'tilgani bois, o'quvchilar uni tushunishda o'zlarining zukkoliklarini ishga solishga harakat qilgan. Ayniy dars materiallarini yaxshi bilar edi, qadim zamonlardan to hozirgi kungacha O'rta Osiyo xalqlari tarixi va adabiyotidan yaxshi xabardor edi. 1925-1926 yillarda qisqa muddatli kurslarda ham dars bergan. Ayniy pedagogik faoliyati davomida sovet maktablari uchun darsliklar yozish va tuzishga katta hissa qo'shgan. Ayniy taniqli adib bo'lgandan keyin o'smirlar va yoshlarini tarbiyalashda ham qatnashgan. Ayniy o'z maslahatlari bilan o'zbek, tojik maktablaridagi ko'plab darslik mualliflariga yordam berib, bu kitoblarni shaxsan tahrir qilib, ular uchun maxsus materiallar va she'rlar yozdi. Qolaversa, Ayniy umrining oxirigacha mamlakatning o'rta va oliy maktablari talabalari, o'qituvchilari bilan birga ishladi.

Ayniy o'z asarlarida pedagogikaning ko'plab masalalari, ota-ona, o'qituvchi, maktab, ta'lim-tarbiya, o'qitish metodikasi va

boshqalarning maqsadi va vazifalari haqida to'xtalib o'tgan. Ayniyning ma'rifiy faoliyatida maktablar tashkil etish, xalq maorifini qayta qurish masalasi alohida o'rin tutadi. Buxoro maktab va madrasalarida ta'lim-tarbiyaning barcha kulfatlarini boshidan kechirgan Ayniy ularga nisbatan cheksiz nafrat va adovat uyg'otgan va hali yoshligida ularni tuzatish yo'lini izlagan edi. Madrasalarni qayta qurish, o'qitishning yangi uslublarini joriy etish, Ayniy uzoq vaqtdan beri qalbida tarbiyalab kelgan o'quv dasturini qayta tashkil etish masalasi, XX asr boshlarida – o'quv jarayoni va zamonaviylik bilan hamkorlikda bo'lgan bir paytda amaliy ishlarga aylangan edi. Ayniy 19 yil madrasalarda o'qishi davrida ta'lim-tarbiya sohasidagi kamchiliklarni ko'rib, maktab va madrasalarda o'qitish mazmuni, shakli va metodlarini isloh qilish va maorifni rivojlantirish yuqoridagi muammolarni bartaraf etishning eng tez va samarali yo'li sifatida ekanligini anglagab yetgan. Ayniy XX-asr boshlarida mamlakat va xalqning barcha baxtsizlik va kamchiliklarini faqat maktabgina yo'q qiladi, dardlariga davo bo'ladi, degan xulosaga kelgan.

Ayniy yangi usul maktablarining fazilat va afzalliklarini yuksak baholab, uning mehrini o'quvchi qalbiga badeiy obrazlarda singdirib, ko'pchilikning his-tuyg'ularini, ongini yangi maktabga tortdi:

Sa'd maktab, yaxshi maktab,  
Izz - maktab, sha'n - maktab,  
Bino ko'zda nurdir maktab,  
Bilim tanasida jondir maktab.

Shuningdek, S.Ayniy ilmiy-ijodiy faoliyati davomida bir qancha katta-kichik asarlar, yangi milliy maktablar uchun o'quv qo'llanmalar, darsliklar ham yozganki, ularning aksariyati hozirgacha ilmiy jamoatchilikka yaxshi ma'lum emas. Uning anashunday asarlaridan biri, usuli jadid maktablari uchun mo'ljallab yozgan «Tahsib us-sibyon» (Bolalar tarbiyasi) asaridir. Unda keltirilgan ma'lumotlar va ilgari surilgan g'oyalar, olimning yosh avlodning ta'lim – tarbiya to'g'risidagi fikr mulohazalari, pedagogik qarashlari mujassamlashgan.

Sadriddin Ayniy «Tahsib us-sibyon» kitobi ikki marotaba nashr etilgan. Birinchi nashri 1909-yilda Orenburg shaxrida, ikkinchi marotaba 1917-yil Samarqanda «Mahrifat kutubxonasi»ning muassisligida nashr etilgan. Afsuski, asarning 1909-yildagi nashri hozirgacha topilmagan yoki davr sinovlari orqali bizgacha yetib kelmagan. «Tahsib us-sibyon» asarining 1917-yilda Samarqanda nashr etilgan nusxalari hozirda Toshkentda, Alisher Navaiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasining nodir qo'lyozmalar

bo'limida shuningdek, Ayniyning Samarqanddagi uy muzeyida va Buxoro shahridagi Ko'kaldosh madrasasida, birvaqtlar alloma Ayniy yashab o'qigan, ijod qilgan xonada-Ayniy nomidagi hujra muzeyda saqlanmoqda.

Sadriddin Ayniy ushbu darsligi 88 sahifa, 7 bo'limdan iborat bo'lib, arab alifbosida, tojik tilida yozilgan. Asar adabiy va diniy xarakterga ega bo'lib, undagi keltirilgan ma'lumotlar o'quvchilarni befarq qoldirmasligi tabiiy. Sadriddin Ayniy «Qisqacha tarjimai xolim» asarida kitobning yozilishi xususida shunday fikrlarni keltiradi: «Biz Mirzo Abdulvohid Munzim bilan tatar maktablarining darslaridan o'rganganlarimizni o'z darslarimiz bilan qiyoslab bir alifbo yaratgan edik». O'zim ham bir qiroat kitobini yaratdim. Bu kitob adabiy xarakterga ega bo'lib, 1909-yilda «Tahsib us-sibyon» nomida chop qildirdim.<sup>3</sup>

«Tahzib us-sibyon» Sharq adabiy maktabi an'analari ta'sirida yaratilgan badiiy-axloqiy asarlardan biri bo'lib, Ayniyning ilmiy-ma'rifiy, axloqiy va dunyoqarashi mahsuli sifatida tarbiyaviy g'oyalarni idrok yetishda katta manbadir. Shuning uchun ham u «Fan xalqqa boylik keltiradi deb hisoblaydi»<sup>4</sup>.

«Tahzib us-sibyon» Shayx Sa'diyning «Guliston» va

<sup>3</sup> С Айний. Мухтасар таржимаи холим худам./ Куллиёр. 16 жилд. Жилди-1.-Сталинобод, 1958.-сах.60.

<sup>4</sup> «Тарихий хотира-маънавият асоси» мавзусида Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Бухоро. 2013. - Б. 93,95.

Abdurahmoni Jomiyning «Bahoriston» qissalarining aksar qissalarining mustahkamlanishi she'riy parchalar bilan boyitilgan. Ushbu asar bir qator maqolalarda manba sifatida ishlatilgan.

«Tahzib us-sibyon» da o'qituvchi va talabalarning vazifalari ko'rsatilgan. Jumladan, kitobning boshida ustoz haqida so'z yuritilgan bo'lsa, «Ixtor» sarlavhali maqolada ustoz-ustozning o'рни quyidagicha ta'riflanadi: «Janob. Ikkinchidan, bolalarning o'zlari uchun o'qing va xatolarini baham ko'ring. Talaba darsni qayta ko'rib chiqish va umumlashtirish imkoniyatiga yega bo'lganda, keyingi darsga o'ting. Har bir darsning afzalliklarini tushunishga ye'tibor bering. Agar talaba ikkinchi sinfda bo'lsa, ular lug'atni ham hal qilishlari kerak.» Bugungi ta'lim-tarbiya jarayoni ana shu talablarga rioya qilishni zarur deb hisoblaydi va shuning uchun ham Ayniy talablari bugungi kunda ham qimmatlidir. «Bolalar tarbiyasi», «Bolalar odobi», «Ota va ona», «Ustoz-muallim», «Maktab», «Ahmadjoni sohibmarhamat» boblari sodda ifodasi bilan diqqatga sazovordir. «Hikoya» rukni ostida Yo'ldosh ismli bolaning hikoyasi yozilgan. Aytishlaricha, Yo'ldosh degan bola maktabga borib, «Alifbe»ni o'qigan. U yolg'onchi yedi. Sinfda ruchkasini sindirib, daftarini qoralab, sinfdoshlarini

aybladi. Domla Yo'ldoshni nojo'ya xatti-harakati haqida ikki-uch marta ogohlantirdi, ammo natija bo'lmadi. Oxiri Yo'ldoshni maktabdan haydab yuborishdi. Qisqa vaqt ichida uning intizomli kursdoshlari savodxonlikka yerishdilar. Ba'zilar o'qituvchi bo'lib, ba'zilar savdogar bo'lishdi. Ammo savodsiz Yo'ldosh og'ir mehnat og'ushida qoldi. Ko'rinib turibdiki, adib bolalarning ma'naviy olamiga ta'sir yetuvchi lavhalarni sodda bolalar tilida ifodalab, tarbiyaviy ahamiyati yuqori bo'lgan qiziqarli manzaralar yaratgan.

Yosh bolalarga «Sen» deb murojaat qilish Ayniyning mohir muallim, tajribali tarbiyachi bo'lganini ko'rsatadi. Ayniyning «savol-javoblari»dan parchada pedagogik g'oyalari yaqqol ifodalangan.

- Dunyodagi yeng yaxshi uy qaysi?

-Bu maktab.

- Yaxshi bolalar?

- Maktab o'quvchilari.

- Maktab o'quvchilaridan qaysi biri yaxshiroq?

- Maktabni hech qachon qoldirmaydigan bolalar

- Ulardan qaysi biri yaxshiroq?

- Sheriklaringizdan javobsiz qalam-qog'oz olmaysiz, ortiqcha qog'oz-qalamingizni qalam-qog'ozi yo'q sherigiga berasiz, u saxovatli, hurmatli.<sup>5</sup>

<sup>5</sup> X.Мирзозода Садриддин Айнийнинг «Тахзиб ус-сибён» асри адабий парчаларнинг эстетик аҳамияти.

Совет мактаби, 1970 йил, 1-сон, б. 40-44;



“Maktab qoidalarida qissa”, “Maktab sharafiga masnaviy”, “Maktab qanday bo’lishi kerak?”, “Imonning bir qismi”, “Halol bola”, “Hikoya”, “Aqlli va omadli odam”, “Inson “Arabbek va uning ukalari qissasi”, “Chorbogi Arabbek”, “Dono bola”, “Ustoz va shogird qissasi” ham “Tahzib us-sibyon”ning katta didaktik va tarbiyaviy ahamiyatini namoyon yetadi. “. “Dono bola” qissasi matnida nafaqat aqliy-axloqiy tarbiya, balki iqtisodiy tarbiya ham nazarda tutilgan. Ustoz bu qissada bolani komil tarbiyada ko’rib, tengdoshlariga o’rnak qilib ko’rsatadi va ustozning bu puxta fikrlari tarbiya jarayonida hamon o’z ahamiyatini yo’qotmaganligini ta’kidlash joiz. Bozor iqtisodiyotini boshidan kechirayotgan mamlakatimiz uchun ob-havo kabi bilimli bolalar va yoshlar kerak.

“Tahzib us-sibyon” muallifi ziyoli va bilimli farzandni diniy ilmlardan tashqari dunyoviy ilmlarni ham bilish zarurligini ta’kidlaydi. Shu boisdan ham asarning “Sanasoli kamari”, “Idho”, “Fasli shamsi”, “Fasli bahor”, “Fasli tobiston”, “Fasli tiramoh”, “Fasli zimiston” ruknlari ostidagi ma’lumotlar o’rin olgan. tafakkurini shakllantirish va o’smir dunyoqarashiga xizmat qiladi. “Imtihon”, “Zakiy qissasi”, “Umr”, “Uyqu”, “Ob-havo”, “Hayot”, “Qo’y”, “Sigir”, “Ot”, “Yeshak”, “Ziyofat”, “Non” maqolalari. , “Palav”, “Mantu”, “Boshqa taomlar”

va arabcha “Hoya qasidasi” she’ri ham tarbiyaviy ahamiyatga yega. Bolalarni gigiyenik tarbiyalashga bag’ishlangan “Orzu” maqolasida Ayniyga alohida ye’tibor qaratilgan. “Yashash uchun uxlash kerak”, dedi u. Har bir inson kuniga olti soat uxlashi kerak. Olti soatdan kam uxlash va sakkiz soatdan ortiq uxlash zararli. Bundan tashqari, bolalar uchun sakkiz soatdan ortiq bo’lishi mumkin. Agar kimdir uxlamasa, u juda bezovta va sabrsiz bo’ladi, u hech qachon hech narsani tushunmaydi ».

“Tahzib us-sibyon”da muallif o’quvchilarni turli tabiiy va ijtimoiy fanlarning ilk ye’lementlari bilan tanishtiradi, tabiat, hayvonlar, o’simliklar va ularning mehr-muhabbati, kiyim-kechak, taom, urf-odat va go’zal hayot haqida hikoya qiladi, ta’lim-tarbiya tavsifi, xizmatlari, tarixi, munajjimlik va h.k. ma’lumot beradi. “Tahzib us-sibyon”ning ayrim bob va qissalarini o’qib chiqsak, Sadriddin Ayniy uni yozish chog’ida turli pedagogik asarlardan, xususan, K.D.Ushinskiy, L.N.Tolstoy alifbosidan namunalar keltirganligi ma’lum bo’ladi.

Shunday qilib, “Tahzib us-sibyon”ning barcha hikoya va she’rlari tarbiyaviy, axloqiy-tarbiyaviy jihatga ega bo’lib, bugungi kunda ham o’z o’rnini yo’qotmagan.

Olim «Tahsib us-sibyon» darsligida tarbiya va ilm olishning markazi bo’lgan maktabning rolga alohida e’tibor beradi: «Kishi

maktab bilan odam bo'ladi". Adib o'zining maorifparvarlik va taraqqiyparvarlik qarashlariga , 2-3- jadvalda keltirib o'tilgan.

### 2-3- jadval

| No | Bolalarni tarbiyalash mezonlari |                                                                               |
|----|---------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------|
| 1  | Vatanparvarlik                  | Bolalarni o'z kindik qoni to'kilgan zaminga bo'lgan sadoqat bilan tarbiyalash |
| 2  | Millatparvarlik                 | O'z tiliga, o'z etiqodiga va o'z xalqiga bo'lgan etiqod                       |
| 3  | Xalqparvarlik                   | Barcha amallarida o'z xalqiga manfaatli faoliyat bilan shug'ullanishi         |
| 4  | Insonparvar                     | Kambag'allar axvoliga qayg'urish, ularga raxm qilish.                         |

«Tahsib us-sibyon» asarida keltirilgan zamonasining bolaga ta'lim – tarbiya berish g'oyalari va ularning o'ziga xos xususiyatlari 2-4-jadvalda keltirib o'tilgan.

| No | Oiladigi ta'lim-tarbiya                       | Maktabdagi ta'lim-tarbiya                 |
|----|-----------------------------------------------|-------------------------------------------|
| 1  | O'tirish-turish                               | Maktabda yurish-turish                    |
| 2  | Ovqatlanish                                   | Berilgan vazifalarni o'z vaqtida bajarish |
| 3  | Kiyinish                                      | Doimo alo baxolarda o'qish                |
| 4  | So'zlashish                                   | Maktabga o'z vaqtda kelish                |
| 5  | Ota-onaga va o'zidan kattalarni hurmat qilish | Domloni hurmat qilish                     |

Ayniy birinchi marta ko'targan muhim masalalardan biri – ayollar va qizlarni madaniyat sohasida o'qitish, tarbiyalash, ularga yo'l-yo'riq ko'rsatish zaruriyati hisoblanadi. Ayniy kitobxonlikni nafaqat erkaklar, balki ayollar va qizlar uchun ham majburiy deb biladi. Muhammad Yusuf oilasi timsolida xotin-qizlarni tarbiyalash masalasi to'liq aks etgan. Muhammad Yusufning rafiqasi savodli, ilm-fanni qadrlaydi,

o'g'lining "to'g'ri odam" bo'lishini istaydi va "mukammal bilim olishga intilish"ni insonning asosiy sharti deb biladi.

Ayniy bilimli, ilimli insonni tarbiyalashni katta sharaf deb biladi. Xulosa qilib aytganda, Ayniy ayollar va qizlarni ilm-fanga, ilm-ma'rifatga da'vat etib, ayollar uchun maxsus maktablar tashkil etish, boshlang'ich sinflarda qizlarni o'g'il bolalar bilan birga o'qishlarini tarafdori edi

**Foydalanilgan adabiyotlar :**

1. Shodmonovich A. O. Education in the emirate of bukhara (based on the life and work of the rulers) //Academicia: an international multidisciplinary research journal. – 2020. – T. 10. – №. 12. – S. 1224-1227.
2. Ahmadov O. BUXORO AMIRLIGIDA YANGI USUL MAKTABLARI FAOLIYATI. YUTUQLARI VA MUAMMOLAR //SENTR NAUCHNÝX PUBLIKATSIY (buxdu. uz). – 2020. – T. 1. – №. 1.
3. Axmedov O. Sh. OBRAZOVANIYE V BUXARSKOM EMIRATE (NA OSNOVE JIZNI I TVORCHESTVA PRAVITELEY) //Voprosy nauki i obrazovaniya. – 2021. – №. 6 (131). – S. 10-13.
4. Ahmadov O. BUXORO BOSMAXONA VA NASHRIYOTLARIGA TEXNIKA SOHASIDAGI YANGILIKLARNING KIRIB KELISH TARIXIDAN (1920-1924-YILLAR) //SENTR NAUCHNÝX PUBLIKATSIY (buxdu. uz). – 2020. – T. 1. – №. 1.
5. Ahmadov O. XIX asr oxiri-XX asr birinchi choragida Buxoroda ta'lim-tarbiya tizimining manbaviy asoslari va adabiyotlar tasnifi //SENTR NAUCHNÝX PUBLIKATSIY (buxdu. uz). – 2020. – T. 4. – №. 4.
6. Ahmadov O. Sh. MOLODEJ, VLAST, OBIЩESTVO: PROBLEMY I PERSPEKTIVY VZAIMODEYSTVIYA.
7. Rajabov QK, I. Q., Ismailov, A. F., Axmatov, A., Amonova, F., Jumayev, R. G', Ahmadov, O. SH., ... & Isamova, P. Sh. TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR OBRAZOVANIYE I INNOVATIONNÝE ISSLEDOVANIYA EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH.
8. Olimjon A. BUXORODA YANGI USUL TA'LIM-TARBIYA MUASSASALARINING TASHKIL TOPISHIDAGI JADID MA'RIFATPARVARLARINING O'RNI //SENTR NAUCHNÝX PUBLIKATSIY (buxdu. uz). – 2023. – T. 30. – №. 30.
9. Khasanov, Ahmadov O. Sh. "MAHMUDXO 'JA BEHBUDIY-TURKISTON JADIDCHILIK HAKAKATI YO 'LBOSHCHISI." *MODELS AND METHODS FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF INNOVATIVE RESEARCH* 2.21 (2023): 143-150.
10. Olimjon A. XIX ASR OXIRI XX ASR I-CHORAGIDA BUXORODA JADID MAKTABLARINING TA'LIM-TARBIYA TIZIMI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – T. 30. – №. 30.